

Observatie uitgesproken op de Grondvergadering in De Gevangenpoort te Den Haag, op 12 januari 2008. Met dank aan Jan Bruggeman, André Hanou en Frank van Lamoen.

Verschenen als: 'Weyerman als ideale lezer van het vertoog over de drie bedriegers', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 30 (2008), 1, p. 31-40.

Weyerman als ideale lezer van het vertoog over de drie bedriegers

RIETJE VAN VLIET

Dit jaar hield politicus Geert Wilders de wereld maandenlang in zijn greep met *Fitna*, een film over het gevaar van de islam voor de westerse wereld. Hierin wordt de koran voorgesteld als het leugenboek der moslims dat leidt tot moord en verderf. Nog voor de beelden waren te zien, werd er al driftig over gespeculeerd, banvloeken werden uitgesproken en dreigementen geuit. Er klonken ernstige waarschuwingen maar ook werd een *Tegenfilm* gemaakt als reactie op het nog niet vertoonde materiaal van Wilders. Intussen verscheen op de website YouTube de ene *Fitna*-parodie na de andere.

De achttiende eeuw kende haar eigen *Fitna*-affaire. Geen film maar een tekst. Niet alleen gericht tegen de islam, maar ook tegen het christendom en het jodendom. Het werk spookte niet een paar maanden als een fantoom door de westerse wereld, maar een paar eeuwen lang. Er waren heel wat getuigenverklaringen van geleerden die van collega's wisten dat zij het manuscript ervan in handen hadden gehad, maar het werk zelf bleef onzichtbaar. Misschien wel zo veilig, wegens het uiterst explosieve karakter van dit *Vertoog over de drie bedriegers*.*

In dit vertoog, ook bekend onder de namen *Traité des trois imposteurs* en *De tribus impostoribus*, worden de stichters van het christendom, het jodendom en de islam – Jezus, Mozes en Mohammed – als bedriegers ontmaskerd. Wie recht in de theologische leer was, wilde het manuscript bemachtigen om er de banvloek over uit te spreken. Wie daarentegen duwde tegen de fundamenten van deze drie monotheïstische wereldgodsdiensten, zag zijn ideeën graag bevestigd in een tractaat als dit. En was er dus evenzeer naar op zoek.

De spanning steeg ten top toen in 1719, in Den Haag, *La vie et l'esprit de Mr. Benoît de Spinosa* verscheen: een biografie van Spinoza en een compilatie van werken over Jezus, Mozes en Mohammed, die in de geest van de door de orthodoxie verguisde filosoof waren geschreven. Op grond van eerdere beschrijvingen van het handschrift over de drie bedriegers concludeerde men dat de 'Geest van Spinoza' het bewuste vertoog moest zijn. Echter, slechts een enkeling heeft het gedrukte werk kunnen inzien omdat het onmiddellijk van de markt werd gehaald. Weyerman spreekt in zijn *Naakte waarheit* van een 'onzichtbaar Traktaat', waarmee ook hij de indruk wekt dat hij het nooit in handen heeft gehad.¹

Maar was dat laatste inderdaad het geval? Misschien was de tekst helemaal niet onvindbaar en heeft hij het werk wel degelijk in handen gehad? Eén van de grootste kenners van dit tractaat op dit moment is de Italiaanse hoogleraar Silvia Berti. Zij schrijft over Weyerman als 'une des plus riches personnalités de la culture des Lumières hollandaises'. Refererend aan

¹ *De naakte waarheit* 4 (8 april 1737), p. 26-27.

een passage in de *Amsterdamsche Hermes*, uit 1722, waarin Weyerman het eveneens over het beroemde bedriegersverhaal heeft – ik kom daar straks op terug – concludeert ze: ‘s’il a jamais eu un lecteur idéal, ce fut Jacob Campo Weyerman.’²

Ik wil in dit artikel de vraag voorleggen: was Weyerman inderdaad de ideale lezer van het *Vertoog over de drie bedriegers* en – sterker nog – behoorde hij soms tot de *happy few* die het clandestiene vertoog gelezen hebben? Deze vraag is minder vreemd dan het klinkt. Ik zal proberen aan te tonen dat het heel goed mogelijk is dat Weyerman het werk, waarmee je maar beter niet geassocieerd kon worden, wel degelijk kende. Daarvoor concentreer ik me op de periode waarin Weyerman in Rotterdam woonde, de stad van waaruit hij vanaf 1720 zijn *Rotterdamsche Hermes* schreef. Het is deze stad die een cruciale rol speelde in de ontstaansgeschiedenis van de eerste gedrukte uitgave van het als blasfemisch te boek staande *Vertoog over de drie bedriegers*.

Fantoom wordt feit

Al sinds de Middeleeuwen zijn er uitspraken genoteerd over het bedrog van Jezus, Mozes en Mohammed.³ Frederik II van Hohenstaufen (1194-1250) heeft de twijfelachtige eer om er als eerste van beschuldigd te zijn – door paus Gregorius IX – het illustere drietal te hebben ontmaskerd. De keizer van het Heilige Roomse Rijk beheerste het Arabisch en had de koran gelezen. Zijn filosofische opvattingen over de drie monotheïstische godsdiensten zouden aan perkament en papier zijn toevertrouwd door schrijvers als Giovanni Boccaccio (1313-1375), François Rabelais (ca 1494-1553), Giordano Bruno (1548-1600), Tommaso Campanella (1568-1639), Giulio Cesare Vanini (1585-1619).

Iedereen die maar een religieus dissident geluid had laten horen, werd als auteur of bewerker van het middeleeuwse manuscript aangemerkt. Ook Weyerman noemt er een aantal in een special van zijn *Naakte waarhey*t over ‘eerlooze beleyders van de Ongodistery’: achtereenvolgens Pietro Aretino (1492-1556), Gian Francesco Poggio Bracciolini (1380-1459) en Bernardino Ochino (1487-1564).

Het verfoeielyk boek, by den tytel van de Drie Bedriegers berucht, legt *zeker Schryver op de schouders van dien Aretyn; alhoewel dat onzichtbaar Traktaat by onderscheyde schryvers in het onbekent Zuydlant wort geplaatst, dat is op goed Nederduyts, het wort nergens gevonden.

Een tweede beroemt Autheur, **brandmerkt den vroylyen Florentyn Poggio met het gloeient eykyzer van dien Almanak des Duyvels. Doch een derde penkampioen, ***legt dat mismaakt bastaartwicht voor de deur van Barent Ochyn, die insgelyks voor geen grooten heylig staat geboekt by de geleerde weerelt.⁴

Vanaf de zestiende eeuw verschenen er berichten dat het handgeschreven tractaat was gesignaleerd. Maar steeds waren het getuigenissen uit de tweede hand die melding maakten van het werk dat zo langzamerhand mythische proporties had aangenomen. Dikwijls was er sprake van een gelukkige bezitter die op zijn sterfbed berouw kreeg over het in bezit hebben van zulk een verderfelijk werk en het aan de vlammen had prijsgegeven. In de tweede helft van de zestiende eeuw is er al een boek verschenen onder de titel *De tribus*

² Silvia Berti, ‘L’Esprit de Spinoza: ses origines et sa première édition dans leur contexte spinozien’, in: S. Berti, F. Charles-Daubert, R.H. Popkin (eds.), *Heterodoxy, spinozism and free thought in early-eighteenth-century Europe. Studies on the Traité des trois imposteurs*, Dordrecht etc. 1996 (International archives of the history of ideas 148), p. 31.

³ Het volgende overzicht ontleen ik aan de inleiding van Winfried Schröder op het *Traktat über die drei Betrüger. Traité des trois imposteurs (L’esprit de Mr. Benoit de Spinoza)*, Hamburg 1992, p. VIII-LII. Zie ook F. Berriot, *Athéismes et athéistes au XVIIe siècle en France*, Lille 1985 en W. Gericke, *Das Buch De Tribus Impostoribus*, Berlin 1982.

⁴ *De naakte waarhey*t 4 (8 april 1737), p. 26. In zijn voetnoten verwijst Weyerman naar zijn bronnen: respectievelijk Theophilus Spizelius, *Scrutinium atheismi historico-aetiologicum* (1663), Tommaso Campanella, *Atheismus triumphatus* (1605-1607) en Thomas Browne, *In religio medici* (1643).

impostoribus (1545), vermoedelijk geschreven door de tegenstander van Calvijn, Jacques Gruet, die wegens zijn libertinisme en atheïsme in Genève in 1547 is verbrand.

De oudst bewaard gebleven handschriften die onder deze titel circuleerden, dateren van de laatste decennia van de zeventiende eeuw.⁵ Het gerucht dat de beruchte tekst eindelijk in druk zou worden uitgebracht, ging als een lopend vuurtje door de toenmalige geleerde wereld. Het gespeculeer over de auteur was niet van de lucht. Ook werden de teksten fanatiek gekopieerd, waardoor er in totaal zo'n tweehonderd manuscripten konden worden teruggevonden. Die zijn te herleiden tot twee 'families', waarop de twee belangrijkste uitgaven in de achttiende eeuw – die van 1719 en 1768 – teruggaan.

Nog voordat er ook maar één letter was gedrukt, werd er meer dan ooit over geschreven. Zo verscheen in 1694 in de *Histoire des ouvrages des savans* een 'Lettre au président Bouhier sur le prétendu Traité des trois imposteurs'.⁶ De ingezonden brief was geschreven door de Franse filoloog Bernard de la Monnoye (1641-1728), waarin hij talloze getuigenverklaringen over het mysterieuze manuscript *De tribus impostoribus* de revue liet passeren om ze achtereenvolgens naar het rijk der fabelen te verwijzen.⁷ Het betoog verscheen in uitgebreidere vorm in de vierdelige *Menagiana* (1712), een verzamelwerk van en over de Franse letterkundige Gilles Ménage. De conclusie van La Monnoye moet voor menig geleerde onthutsend zijn geweest: het zo lang gezochte en veelbesproken manuscript over de drie bedriegers bestond niet.

Of het als een publiciteitsstunt was bedoeld, is niet meer te achterhalen maar de reactie op het tractaat van Bernard de la Monnoye had wel het effect dat alle ogen zich richtten op de uitgave van het bedriegersvertoog in de Republiek. In 1716 verscheen *Réponse à la dissertation de Mr. de la Monnoye sur le Traité des trois imposteurs*. Het is geschreven door ene J.L.R.L. van wie wel wordt gezegd dat de Frans-Nederlandse publicist Jean Rousset de Missy erachter schuilging maar. Dit laatste wordt overigens weer door anderen betwijfeld – Jonathan Israel suggereert bijvoorbeeld dat ook de uitgever van de eerste druk de reactie op de ingezonden brief van La Monnoye geschreven kan hebben – maar die discussie laat ik hier rusten. De auteur van het korte epistel beschrijft niet alleen de inhoud van het vertoog over de drie bedriegers, maar ook hoe hij het middeleeuwse manuscript heeft weten te bemachtigen.

De geleerde wereld stond op zijn kop, nu Rousset de Missy beweerde het vertoog in handen te hebben. In koffiehuisen, salons en alle andere plaatsen waar de intelligentsia bijeenkwam, van Berlijn tot en met Amsterdam, gonsde het. In diverse boekwinkels zou een gedrukt exemplaar al zijn opgedoken, maar hoe naarstig gerechtsdienaars ook zochten, ze vonden er geen.⁸

Radicaal in Rotterdam

De eerste editie verscheen pas drie jaar later, in 1719: niet onder de bekende titel *Traité des trois imposteurs*, maar verstoopt in *La vie et l'esprit de Mr. Benoît de Spinoza*. Het eerste deel, de biografie van Spinoza, is waarschijnlijk geschreven door Jean Maximilian Lucas (1636/1646-1697). Het tweede deel bevat het bedriegersvertoog.

Dit laatste moet volgens Jonathan Israel rond 1680 zijn samengesteld, mede op grond van het feit dat er passages in voorkomen die ontleend zijn aan Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* (1670) en de *Ethica* (1677). Ook andere teksten zijn erin verwerkt, onder andere

⁵ Over de vele handschriften en hun onderlinge verwantschap, zie: Fr. Charles-Daubert (ed.), *Le Traité des trois imposteurs et l'Esprit de Spinoza. Philosophie clandestine entre 1678 et 1768*, Oxford 1999.

⁶ *Histoire des ouvrages des savans* (februari 1694), p. 278-281.

⁷ Zie voor een Nederlandse vertaling de website www.thomasevangelie.nl.

⁸ Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, Oxford 2001, p. 699-700.

van de zestiende-eeuwse verdediger van tolerant christendom, Pierre Charron (1541-1603) en de reeds eerder genoemde 'arend onder de atheïsten' Giulio Cesare Vanini. Verder komen er in het vertoog passages voor uit het werk van zeventiende-eeuwse vrijdenkers als Gabriel Naudé (1600-1653), Thomas Hobbes (1588-1679) en François de la Mothe le Vayer (1588-1672).⁹ Het waren deze schrijvers die – ik zeg dit met enig geweld tegen de wetten van de chronologie – schreven in de geest van Spinoza.

Charles le Vier (Levier of Leviers) was degene die het had gewaagd het aanstootgevende werk op de markt te brengen, vermoedelijk samen met de Haagse boekverkoper van Schotse afkomst, Thomas Johnson.¹⁰ Nadat hij zijn geboortestad Senlis had verlaten, was hij eerst neergestreken in Rotterdam, waar hij in 1715 als poorter werd ingeschreven. Dit was nodig om een carrière als boekverkoper te kunnen beginnen. Hij associeerde zich direct daarna met Michael Böhm, die sinds de ontbinding van de compagnie tussen hem en Caspar Fritsch gebukt ging onder een zware schuldenlast. Nadat Le Vier in de gaten had gekregen dat het gat in de begroting niet te dichten viel, werd ook deze nieuwe compagnie ontbonden. Le Vier vertrok nog hetzelfde jaar, in 1715, naar Den Haag, de plaats waar hij het bedriegersvertoog op de pers had gelegd.¹¹

Ook de andere twee boekverkopers, Böhm en Fritsch, spelen een belangrijke rol in de drukgeschiedenis van het vertoog. Het tweetal onderhield nauwe contacten met de kring rond de rijke koopman Benjamin Furly (1636-1714), de onbetwiste leider van de quakers in de Republiek. Furly had in Rotterdam een quakergemeenschap gevormd die bijeenkwam in zijn huis aan de Scheepmakershaven, De Lantaarn. De Rotterdamse kring had veel aantrekkingskracht op geleerden als John Locke, Pierre Bayle, Jean Leclerc, Shaftesbury, Pieter Rabus en zelfs de Schots-Engelse dissenter John Toland. Ook nadat Furly in 1714 was overleden en een groot aantal bevriende vrijdenkers inmiddels de geest had gegeven, moet de Rotterdamse lucht nog lange tijd doordeesemd zijn geweest van het radicaal verlichte gedachtegoed dat deze geleerden tentoon hadden gespreid.¹²

Furly was beroemd om zijn rijk voorziene bibliotheek. Nog tijdens diens leven had Caspar Fritsch de hand weten te leggen op een manuscript uit deze collectie, het bewuste vertoog over Jezus, Mozes en Mohammed, kennelijk met de bedoeling het op de markt te brengen. Het handschrift werd daartoe gekopieerd maar – het klinkt als bedrijfsspionage – de kopie kwam vervolgens, in 1711, in handen van Le Vier. Deze liet het later door ene Jan Vroesen, een diplomaat van Rotterdamse komaf, fatsoeneren, daarbij geholpen door Jean Rousset de Missy en Jean Aymon. De laatste twee hebben de tekst verder bewerkt tot de versie die uiteindelijk, in 1719, in druk uitkwam.¹³

De uitgave van Le Vier kende snel een vervolg. In 1721 verscheen het werk onder de titel *De tribus impostoribus*, zogenaamd in Frankfurt am Main, maar in werkelijkheid bij de Rotterdamse ex-compagnon van Fritsch en Le Vier, Michael Böhm. Volgens Prosper

⁹ Israel, *Radical Enlightenment*, p. 697.

¹⁰ E.F. Kossmann. *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18e eeuw. Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz. Met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden*, 's-Gravenhage 1937 (Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel 13), p. 206-210. Johnson was goed bevriend met vrijdenkers als Rousset de Missy, de hierna te noemen John Toland en Jean Aymon, en maakte net als zij deel uit van het Haagse genootschap Les Chevaliers de la Jubilation.

¹¹ Otto S. Lankhorst, 'Caspar Fritsch & Michael Böhm en de erfenis van Reinier Leers', in: H. Bots, O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (eds.), *Rotterdam Bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*, Rotterdam 1997 (Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam 6), p. 387-388.

¹² Elly Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus. De Rotterdamse Hermes (1720-'21) van Jacob Campo Weyerman: cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuws periodiek*, Amsterdam 1994 (Atlantis 8), p. 35-50.

¹³ Fr. Charles-Daubert, 'L'esprit de Spinosa et les Traités des trois imposteurs: rappel des différentes familles et de leurs principales caractéristiques', in: Berti, Charles-Daubert, Popkin (eds.), *Heterodoxy*, p. 185. Over de twijfels omtrent het auteurschap zie onder meer John Christian Laursen, 'Impostors and liars: clandestine manuscripts and the limits of freedom of the press in the Huguenot Netherlands', in: J.C. Laursen, *New essays on the political thought of the Huguenots in the Refuge*, Leiden 1995 (Brill's study's in intellectual history 60), p. 76 e.v..

Marchand, die in zijn *Dictionnaire historique* (1758) een pagina's lang lemma aan het bedriegersvertoog wijdt en op wie alle bedriegerexegeten teruggrijpen, beging Böhm met zijn uitgave een uiterst stomme actie. Het was op z'n zachtst gezegd niet handig om in de titel zo ostentatief te verwijzen naar het beruchte manuscript. Het was vragen om moeilijkheden met kerk en justitie.

Böhm had zijn tekst gebaseerd op het manuscript dat in het bezit was geweest van een landgenoot van hem, de in Rotterdam werkzame arts Friedrich Daniel Ferber. Het voorwerk van de uitgave was reeds gedrukt, toen Böhm plotseling overleed. Ferber stopte de weduwe tweehonderd ducaten toe, aldus Prosper Marchand, en zag nog graag honderd exemplaren gedrukt. Weduwe Böhm gaf hier gehoor aan en zo kon het gebeuren dat Ferber met zijn exemplaren, de drukproeven en het origineel de benen nam.¹⁴ Dit zou moeten verklaren waarom er van deze Rotterdamse editie geen enkel exemplaar bewaard is gebleven.

Het subversieve karakter maakte dat er overal jacht is gemaakt op het vertoog. Lange tijd durfde geen enkele boekverkoper het aan om het gevaarlijke werk opnieuw te drukken, uit te geven dan wel te verkopen. Pas in 1768 verscheen een nieuwe uitgave, deze keer onder de weinig verhullende titel *Traité des trois imposteurs*. Die gaat terug op een ander manuscript dan de tekst waarop Le Vier zich baseerde, gezien onder meer het sterk afwijkende aantal hoofdstukken.¹⁵ De Franse materialist baron d'Holbach heeft er de hand in gehad terwijl zijn vaste boekverkoper Marc-Michel Rey als uitgever optrad. Uit de reeks nieuwe edities die hierop volgde, doorgaans zonder enige vermelding van tekstbezorgers en boekverkopers, blijkt dat het werk over de bedriegers Jezus, Mozes en Mohammed gedurende de hele verdere achttiende eeuw gretig aftrek vond.

Weyerman als kenner van het bedriegersvertoog

De geschiedenis van het vertoog over de drie bedriegers laat zien dat Weyerman, als hij het inderdaad gelezen heeft, óf een van de vele manuscripten die in omloop waren, óf de editie van Le Vier uit 1719, óf de editie van Böhm uit 1721 in handen gehad moet hebben. Weyerman brengt immers in 1722, drie jaar na het verschijnen van de uitgave van Charles le Vier en één jaar na het verschijnen van de editie Böhm, het vertoog voor de eerste keer ter sprake. Dat doet hij in zijn *Amsterdamsche Hermes*. Na een uiteenzetting over wat hij noemt 'de gespleete tongen der hedendaagsse *Atheïsten*', passeert een aantal auteurs de revue die niet bepaald als rechtzinnig te boek staan:

Doch wie zou ooit hebben vermoed dat de beruchte *Toland*, een Yrsch Priester, en een Zoon van een Yrsch Leviet, een Wysgeer was? wie had immer *Asgil*, die een Sterveling, zonder het sterflot te smaaken, opwaarts leid, hebben gegroet als een Theologant? wie wist van *la Hontans* uitgeert Uittrekzel een diepzinnig *Auteur* verbeelde? wie zou ooit *Koerbags* rampzalig Woordenboek hebben gezien? wie zou immermeer den misnoemden rechtzinnigen Theologant van *Spinosa* hebben gekent? wie zou de allerminste eerbied betoond hebben voor den *Adeisidamon*? wie had ooit het *Amphitheater* van *Julius Caesar Vaninus* of deszelfs zaamspraaken beschouwt? wie den *Leviathan* van *Hobbes*? wie *St. Evremont* onstigtelyke Veerzen? wie zou het ingebeelt en schelms *Tractaat* der drie Bedriegers hebben geroemt? wie zou familiaar geweest zyn met *Lambert Joosten*, den Boksenmaaker? met de geloofs beleidenis van *Jarig Jelles*? met het leeven van *Philopater*? met de Vryheid van Denken? en met diergelyke ongelukige Onkruits Kampioenen, met *Agrippa's* Letter-reuzen, of met de ontwiekte Windmolens der Geleertheid? geen eenig Sterveling (zegt *Hermes*) had ooit op die kruipende *Insecten gereflecteert*, ten zy die rampzaalige uit den onuitputtelyken Overvloed der H. Schrift, die vervloekte Oorlogs materiaalalen, (doch te vergeefs) hadden gepoogt te putten. De keus maar alleen van die Stof zet hun Schriften een vergulden luister by van Prins *Roberts* metaal. Want

¹⁴ Prosper Marchand, 'Impostoribus', in *Dictionnaire historique* (1758), afgedrukt in: Berti, Charles-Daubert, Popkin (eds.), *Heterodoxy*, p. 508.

¹⁵ De uitgave van 1719 heeft 21 hoofdstukken, die uit 1768 telt er zes. Zie Schröder (ed.), *Traktat über die drei Betrüger*, p. xxiv-xxvii. De Nederlandse vertaling is te vinden op de website www.thomasevangelie.nl.

een *Hecatombe* van alzulke Schryvers, indien die zo wel voor als tegen de G...dienst geschreeven had, zou aanstonds als Kwik zyn *geprecipiteert* op den grond van de eeuwigduurende Vergeetelbeek.¹⁶

Bedriegerexpert Silvia Berti merkte al op dat Weyerman hier als het ware propaganda maakt voor radicaal-deïstische literatuur die voor een deel in verband kan worden gebracht met het *Vertoog over de drie bedriegers*.¹⁷ Door onorthodoxe denkers te noemen, enigszins schijnheilig vergezeld van afkeurende woorden over de zogenaamde verderfelijke gedachten die zij aan het papier hadden toevertrouwd, maakte hij zijn eigen tijdschrift pikant en ondeugend. En zichzelf ongrijpbaar. Ook in de eerder genoemde aflevering van de *Naakte waarhey*t geeft Weyerman er blijk van goed thuis te zijn in wat er in zijn tijd aan vrijdenkerij werd gedebiteerd. Hij verwijst hier naar zestiende-eeuwse geleerden die al eerder een balletje hadden opgeworpen over mogelijke auteurs van het middeleeuwse spookschrift *De tribus impostoribus*.

Het verbaast niet dat Weyerman zo goed op de hoogte was. Het was immers bij de verlichte intelligentsia *bon ton* filosofische pikanterieën te lezen of er op z'n minst over te spreken. Weyerman deed haast niet anders.¹⁸ Zijn bekendheid met als atheïst te boek staande auteurs wijst in de richting van Weyerman als lezer van het beruchte *vertoog*. Weyerman moet net als zijn tijdgenoten gebiologeerd zijn geweest door het *vertoog over de drie bedriegers* dat als een fantoom waarde door de westerse wereld.

Verder zat hij er bijna met zijn neus bovenop toen Le Vier en Böhm bezig waren met hun edities. Hij woonde destijds in Rotterdam. In Rotterdam lag op zijn minst één manuscript ter inzage. In Rotterdam moet in de kring rond Furlly stevig zijn gedebatteerd over het *vertoog over de drie bedriegers*, dat in ieder geval in manuscriptvorm aanwezig was in de bibliotheek van Furlly.¹⁹ In Rotterdam moeten de gedrukte uitgaven dan ook zeker in omloop zijn geweest. Misschien heeft Weyerman zelfs de editie van Michael Böhm, uit 1721, gezien. Hij kende namelijk de paracelsist Ferber, wiens eigen manuscript als basis had gediend voor de Böhm-editie. Diverse keren noemt Weyerman hem in zijn geschriften.²⁰

Het zijn al met al drie argumenten die de wijzer doen uitslaan naar Weyerman als lezer van het *bedriegersvertoog*. In de eerste plaats hield Weyerman – die overigens vloeiend Engels sprak – rond 1719 verblijf in Rotterdam en moet op een of andere manier mensen uit de kring rond Furlly en Ferber, beiden manuscriptbezitters, hebben gekend. Ten tweede was Weyerman goed op de hoogte van radicale vrijdenkers, getuige de vele uitspraken over hen in zijn eigen werk. En ten derde schrijft Weyerman zelf, korte tijd na verschijnen van de eerste gedrukte uitgave, uitgebreid over het 'verfoeielyk boek' en over andere werken die net als het *vertoog* zelf door de orthodoxie in een verdomhoek waren geplaatst.

¹⁶ *Amsterdamsch Hermes* I, nr 33 (12-5-1722), p. 258-259. In deze tekst achtereenvolgens verwijzingen naar John Toland, *Christianity not mysterious* (1696); John Asgill, *An argument proving that according to the covenant of eternal life revealed in the Scriptures, Man be translated from hence into that eternal life without passing through death* (1700); Baron de la Hontan, *Nouveaux voyages de Mr. le baron de Lahontan, dans l'Amerique septentrionale* (1703); Adriaen Koerbagh, 't *Nieuw woorden-boeck der regten* (1668); John Toland, *Adeisidaemon, sive Titus Livius a superstitione vindicatus* (1709); Julius Cesar Vaninus, *Amphitheatrum aeternae providentiae divinae* (1615); Thomas Hobbes, *Leviathan* (1651); Charles de Saint-Evremond, [vermoedelijk] *Les véritables œuvres de M. de Saint-Évremond* (1705); Jarich Jelles, *Belijdenisse des algemeenen en christelijken geloofs* (1684); [Johannes Duijkerius], *Het leven van Philopater* (1691); Heinrich Cornelius Agrippa, *De incertitudine et vanitate scientiarum* (1530). Van de 'sociniaanse collegiant' Lambert Joosten, die in 1696 in een fel debat verwickeld was over het bestaan van boze geesten buiten de ziel, zijn mij geen precieze uitgaven bekend. Cf. *NNBW* deel 9, kolom 475.

¹⁷ Berti, 'L'*Esprit de Spinoza*: ses origines et sa première édition dans leur contexte spinozien', p. 31.

¹⁸ C.M. Geerars, 'De vrijdenkerij in de journalistieke werken van Jacob Campo Weyerman', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 1980, p. 290-316.

¹⁹ Justin Champion, 'The fodder of our understanding': Benjamin Furlly's library and intellectual conversation c1680-1714', op <http://eprints.rhul.ac.uk/165>.

²⁰ Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus*, p. 360-361. Zie bijv. ook Weyermans *Historie des pausdoms*, Amsterdam 1725-1728. deel 1, p. 56 en 192.

Meegevoerd in de hype

Maar wanneer we de argumenten stuk voor stuk bekijken, blijkt dat er heel wat op is af te dingen. Zo is het opvallend dat Weyerman noch in de *Amsterdamsche Hermes*, noch in de *Naakte waarheyd* gewag maakt van de Franstalige titel waarmee het vertoog door Le Vier op de markt werd gebracht. Ook de Nederlandse vertaling daarvan laat Weyerman achterwege. Hij schrijft slechts over de naam waarmee het manuscript in discussies ter sprake werd gebracht en verwijst eigenlijk alleen naar het mythische manuscript waarnaar geleerden al sinds de Middeleeuwen op zoek waren:

Voor my ik stel vast, en ik stel vast met een zeer groote schyn van waarheyd, dat het zo genaamt Boek van de Drie Bedriegers, al ommers zo zeldzaam is op te loopen in de Boekvertrekken der geleerden, als de echte kopere Medailles van de Keyzer Otho worden gevonden in de kabinetten der aloudheyds Penningkundigen.²¹

Daarnaast is het zeer twijfelachtig of Weyerman deelnam aan debatten over de drie bedriegers binnen de Furly-kliek. De rijke quakerfamilie torende maatschappelijk gezien hoog uit boven het milieu waarbinnen Weyerman zich bewoog. Bovendien was Weyerman weinig geporteerd van quakers. Herhaaldelijk laakte hij het fanatisme en het esoterisch gedweep van de 'zotten en zottinnen'. Hij vond ze notoire leugenaars omdat ze weigeren 'eeden te zweren, om dat daar voor somtyds komen te boeten, maar zy liegen wederom als smoussen.'²² Elly Groenenboom constateert in haar boek over Weyermans Rotterdamse episode dat Weyerman wel de oudste zoon van Furly kende, Benjohan Furly (1681-1738), maar dat er nauwelijks van vriendschappelijke betrekkingen kan worden gesproken.²³ Via Furly zal Weyerman dan ook geen inzage hebben gehad in diens manuscript over de drie bedriegers.

Ook zijn contacten met Ferber zullen niet hebben geleid tot een vriendschappelijke uitleen van diens manuscript of het schaars gedrukte werk. Weyerman had weinig goede woorden over voor de 'Geneesheer zonder praktyk'. In zijn *Zeldzaame levens-byzonderheden van Laurens Arminius* (1738) beschrijft hij Ferber als een 'stikziende Mof, die langs de Maas loopt zwerven, met een langen Degen, en met een onzichtbaare Couragie, en die op een zeekeren tyd, een groot half uur heeft geleezen in de Werken van Paracelsus, om te zien; of 'er geen Wapenzalf in vermelt stond'.²⁴ Nadat Weyerman Rotterdam als verblijfplaats had ingeruild voor Amsterdam – vandaaruit begon hij in 1721 met de *Amsterdamsche Hermes* – kwam hij de arts op de Vijgendam tegen. Hij had nog een appeltje met het heetgebakerde heerschap te schillen: 'als hy begon te snoeven op het kapittel van dien Kunstenaar [=Weyerman], begonnen alle Hammen te beeven in de Schoorsteen van een Portugeeschen Rabyn.' De schrijver had hem met zijn rotting dusdanig toegetakeld, dat 'Hans yzervreeter' schielijk de Republiek achter zich liet.²⁵ – Betekent dit dat Ferber eerst met de hele oplage van de Böhm-editie naar Amsterdam was verhuisd en pas daarna helemaal met de noorderzon vertrokken was?

²¹ *De naakte waarheyd* 4 (8 april 1737), p. 27.

²² *De vroyke tuchtheer* 24 (12-12-1729), p. 191. Geciteerd naar Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus*, p. 35.

²³ Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus*, p. 49. Cf. A. Hanou, 'Ontferd van f 8000, of Een minnares (?) van JCW: Adriana Simons-de Visser', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 1 (1978), p. 91-92.

²⁴ *Ontleeder der gebreeken* I, 31 (8-5-1724), p. 243. Vergelijk ook de lovende manier waarop Hubert Kornelisz. Poot in 1722 over Ferber schreef (www.dbnl.nl). C.M. Geerars, *Hubert Korneliszoon Poot*, Groningen/Castricum 1979, p. 135.

²⁵ Jacob Campo Weyerman, *De zeldzaame levens-byzonderheden van Laurens Arminius, Jakob Campo Weyerman, Robert Hennebo, Jakob Veenhuyzen, en vele andere beruchte persoonaaddgien [...]*, Amsterdam 1738, p. 178-184, 183. Weyerman associeert Ferber met Furly. De passage over het straatgevecht met Ferber is namelijk opgenomen in 'Het vrouwtje van Dulceval', waarin de zoon van de rijke Furly als 'Mennoniets Makelaar' een rol speelt.

Maar misschien heeft Weyerman zelf de hand weten te leggen op de uitgave van 1719. Ook dat lijkt onwaarschijnlijk. De oplage van de editie van *Le Vier* was zo klein en het inhoud was zo explosief, dat de kans dat een journalist als Weyerman het zo maar kon kopen of lenen, uiterst miniem was. Prosper Marchand schrijft in zijn *Dictionnaire* dat *Le Vier* slechts een beperkt aantal exemplaren heeft verkocht en dat hij, Marchand, bij het overlijden van *Le Vier* in 1734 op verzoek van de erfgenamen driehonderd resterende exemplaren van *La vie et l'esprit* aan de vlammen heeft prijsgegeven:

il ne vendit que peu d'Exemplaires, parce qu'il exigeoit une pistolle de chacun; qu'il donna ordre mourant d'en brûler le reste; et que, depuis cela, ils se vendent jusqu'à 50 Florins. Ce qu'il y a de certain, c'est qu'après d'un de ces Libraires, ses héritiers me remirent 300. Exemplaires de cette édition, qui, selon leur intention, ont tous été mis dans le feu.²⁶

Voor de editie van 1721 geldt hetzelfde. Ook die was in een extreem kleine oplage gedrukt en was niet in de handel. Bovendien kon Weyerman deze editie niet in handen hebben gehad toen hij erover schreef in zijn *Amsterdamsche Hermes* van 12 mei 1722. Op dat moment was alleen het katern met titelpagina en voorwerk gedrukt. Aangezien Böhm in oktober 1722 was overleden²⁷ en zijn weduwe pas daarna de overige katernen ging drukken, is het onmogelijk dat Weyerman op het moment van schrijven de complete versie had bemachtigd.

Weyerman als ideale lezer

Aanleiding tot dit artikel vormde de uitspraak van Silvia Berti: 'Als er ooit een ideale lezer van het *Vertoog* over de drie bedriegers heeft bestaan, dan was het Jacob Campo Weyerman wel.' Ik hoopte te kunnen aantonen dat Weyerman méér was dan een ideale lezer en dat hij het bedriegersvertoog zelfs had weten te bemachtigen.

Alle tekenen wezen erop dat dit inderdaad het geval was, maar er waren ook heel wat tegenargumenten. Zo was het geleerdenmilieu waarin de steenrijke Benjamin Furly ooit glorieerde, maatschappelijk gezien niet de plek waar Weyerman zich doorgaans ophield. Hij had er waarschijnlijk niet eens veel zin in, omdat hij niets moest hebben van quakers en quakeressen. Ook met Furly jr. en de Duitse geneesheer Ferber had Weyerman weinig op. Inzage in het handschrift was via hen uitgesloten. Verder was de oplage van zowel de editie van *Le Vier* als die van Böhm zo gering, dat het onwaarschijnlijk is dat een schrijver als Weyerman er een exemplaar van heeft kunnen bemachtigen. Het ligt daarom meer voor de hand dat Weyerman onvermijdelijk deel werd van de hype naar aanleiding van het verschijnen van het bedriegersvertoog.

Maar waar haalde Weyerman dan zijn kennis vandaan over het *vertoog*? Dat is moeilijk met zekerheid te zeggen. Robert Burton schreef erover in zijn *Anatomy of melancholy* (1632), Daniel Georg Morhof behandelde het in zijn *Polyhistor* (1688) en vele andere overzichts- en naslagwerken bevatten informatie over de mogelijke auteurs en de vermeend atheïstische inhoud van het manuscript *De tribus impostoribus*. Alleen al de opsomming van alle getuigenissen over het bestaan ervan door Bernard de la Monnoye geeft aan dat er legio kandidaten zijn voor Weyermans bronnenmateriaal. ☹

²⁶ Prosper Marchand, 'Impostoribus', in *Dictionnaire historique* (1758), afgedrukt in: Berti, Charles-Daubert, Popkin (eds.), *Heterodoxy*, p. 511.

²⁷ Lankhorst, 'Caspar Fritsch & Michael Böhm', p. 390.

Gezocht: de Rotterdamse alchemist Friedrich Daniel Ferber

Een van de sleutelfiguren in de vroegste drukgeschiedenis van het vertoog over de drie bedriegers is Friedrich Daniel Ferber. Hij zou het manuscript, waarvan hij net als Benjamin Furly een exemplaar in zijn bezit had, bij Michael Böhm hebben laten drukken en uitgeven. Het was een uiterst kleine oplage waarvan behalve een enkele getuigeverklaring geen enkel exemplaar is overgeleverd.

Over deze Ferber is nauwelijks iets bekend. Weyerman echter schrijft herhaaldelijk over deze alchemist en kwakzalver. Hij moest weinig hebben van de Duitser, maar naar de achtergronden van Weyermans afkeer moeten we helaas gissen. Deels waren het de alchemistische en kwakzalverspraktijken van Ferber die hem niet aanstonden, deels moet er sprake zijn geweest van een privé-affaire waarbij beide mannen betrokken zijn geweest. Maakten Ferber en Weyerman soms gebruik van de amoreuze diensten van één en dezelfde juffrouw?

De 'Abderietsche nachtvertelling' over het 'Vrouwtje van Dulceval' werpt mogelijk meer licht op de zaak, maar ik moet eerlijk bekennen: het is mij onduidelijk waarom Weyerman in dit verhaal nog een appeltje te schillen heeft met Ferber. De tekst verscheen in de *Zeldzaame leevens-byzonderheden van Laurens Arminius* (1738), op het moment dat het vrouwtje zelf, Adriana Simonsz-De Visscher, al bijna tien jaar dood is. Adriana is de ex-minnares van Weyerman: ten tijde van hun verkering geen jonge blom meer maar een gescheiden dame van tegen de zestig, die na ontbinding van haar huwelijk met de Amsterdamse zijdekoopman Izaak Simons goed bij kas zat.

Het verhaal in *Laurens Arminius* gaat over de eerste ontmoeting tussen Weyerman en Adriana. Ze wordt – let wel: op het moment dat Weyerman dit schreef, was de liefde over en was hijzelf door Adriana ontferd – afgeschilderd als een foeilelijke, schonkige vrouw die aan één stuk door drinkt, vloekt, lastert, kust en krabt. Elly Groenenboom schrijft in haar *Rotterdamse woelreus* (p. 50-58) dat Adriana in 1721 naar Rotterdam was verhuisd, waar ze haar intrek had genomen bij de roodharige Maria Rufa. Uiteraard werd ten huize van deze lichtzinnige dame flink gepimpeld en er werd uit pikante romans voorgelezen. Weyerman maakte met deze 'Vloernajaaden' kennis dankzij de bemiddeling van een 'Mennoniets Maakelaar', met wie hoogstwaarschijnlijk Benjohan Furly wordt bedoeld. Deze Furly behartigde Adriana's financiële belangen en speelde voor postillon d'amour ten tijde van haar nog prille relatie met Weyerman.

Of Benjohan Furly Adriana ook onder haar rokken bediende, is niet bekend. Weyerman laat het in het midden, maar schrijft wel dat hij door de Rotterdamse dichtende koopman Joan de Haes (1685-1723) en de geneesheer Hans Ferber gewaarschuwd werd 'dat den Maakelaar het vertrouwen had in de pan gehakt' en dat Furly lastertaal uitsloeg over Adriana en haar minnaar. De drie mannen – Weyerman, De Haes en Ferber – laten Furly naar de 'herberg van den gulden Wagen' in Overschie komen om hem een lesje te leren. Diens 'kniekatrollen sloegen tegens malkanderen', zo sloeg hem de schrik om het hart. Nadat Furly door Weyerman was afgerost, nam hij schielijk de benen. Weyerman keek zijn secondanten aan en sprak: 'Hoe maklyk is 't zich te spiegelen aan eens anders voorbeeld':

Het was te wenschen, dat den laatste meermaals had gedacht aan die zinspreuk, dan zou dien Hans Ferber, dat gestreng strafvonniss van den stok niet hebben getorst op zyn germaansche schouderbladen.

Voor ik het vervolg van de Abderietsche nachtvertelling – over de kloppartij tussen Weyerman en Ferber – verder citeer, eerst nog enkele gegevens over de familie waar deze Rotterdamse 'Geneesheer zonder praktyk' vermoedelijk uit voortkomt. Er waren namelijk meer Ferbers die esoterische trekjes vertoonden. De *Allgemeine deutsche Bibliographie* (deel 6, p. 622 e.v.) meldt dat de familie zich al in de late Middeleeuwen in Dantzig had gevestigd. In de loop der eeuwen moet een tak van de familie Ferber zijn neergestreken in Zweden. Daar werd Johann Jakob Ferber (1743-1790) geboren, als zoon van de hofapotheker Johann Friedrich Ferber. In hoeverre Johann Jakob Ferber – mineraloog, alchemist en in de leer geweest bij Linnaeus – verwant was aan de veel oudere Friedrich Daniel Ferber, onze Rotterdamse alchemist, is onbekend. Er doen verhalen de ronde dat Johann Jakob model heeft gestaan voor Sarastro in Mozarts opera *Die Zauberflöte* (1791), maar deze toeschrijving berust op een misverstand: het was zijn vriend en collega-mineraloog Ignaz von Born (1742-1791), grootmeester van de Weense vrijmetselaarsloge, naar wie Mozart de Egyptische hogepriester van de zon modelleerde.

Maar Weyerman kende begijpelijkerwijs deze Sarastro niet. Ik vervolg nu het verhaal over het vrouwtje van Dulceval:

Die stikziende Mof [Ferber] had 't zedert wat veel geploetert, en dat gezwets was dien Konstenaar [Weyerman] overgebrieft. Heer Hans Donder, niettegenstaande dat hy meer knippen van de Pollepel had

verduurt in de keuken, als stooten met de Floret op het scherm school, scheen zo heet gebakert te zyn als een Geelgieters oven. Als hy begon te snoeven op het kapittel van dien Konstenaar, begonnen alle de Hammen te beeven in de Schoorsteen van een Portugeeschen Raby. Dan rees het bloed van Abel in Kaïns blikken. Dan zwoer heer Hans, dat hy, die was gespeent en grootgefokt in de yzere armen van de Viktorie, de Straatkeyen zou bezaayen met de armen, beenen, en de ingewanden van dien Haazekop. Hy voegde 'er by, dat diergelyke verrichtingen hem zo gemeen waaren, als het drinken van een fles wyn, en dat hy in zyn land eenmaal 'er een dozyn had den bek gebrooken met een kaars, en tweemaal tien met den kandelaar. In 't kort en in 't lang, hy zou en wou dien Hollander to post wegschikken na Pluto, en hem bevoegen om deszelfs Hofschilder te zyn in het Ryk der Gespensen.

Het geluk wilde dat Hans yzervreeter dien Konstenaar in den mond liep, in het omdraaien van den Vygendam na de Warmoesstraat. Fluks ley den laatste dat Indiaansch Konstpenseel, by de onedele gemeente een Rotting gedoopt, zo heerlyk over Hans Weerwolfs hoofd en schouders, dat de vlokken stoooven uyt zyn pikzwarte paruyk. De stokslagen vielen zo dicht als stofregen op de vilten kroon zyns hoofds, waar door den verbysterde Hans meer zonnen dacht te zien, als een Almanaksmaaker die op een Pastey van wilde kervel was vergast geweest. Den Mof trok op 't laatst van leer, maar ter quaader ure, wyl hy zich in een ogenblik voelde ontwapent en overmant. De daaromstreeks woonende Borgers hebben my betuygt, dat dien gepriegelden Hans Ferber waert na zyn Kasteleny gevoert by een gespan Brouwersknegts, zyn landsluyden, welke kaerels hem kenden aan zyn onvergeeflyke uytpraak van het Nederduytsch. 't Zedert de Ontmoeting is dien manhafte Hans Poespas zo schielyk verdweenen uyt ons gemeenebest, als of den Molog hem op zyn hoorns had weggevoert. Het spreekwoord leert, "dat 'er nooit strydbare Valken worden gekipt uyt Duyveneyers," by ons gezegt, dat een slegt begin meestenstydts uytkomt op een deerlyk

Eynde.